

MICHEL DE VAAN

Hollands uit de achttiende eeuw: Het zogenaamde ‘handschrift-Kool’

Een typescript door Klaas Heeroma (tussen 1968 en 1972)*

Abstract – Between 1777 and 1782, Agge Roskam Kool collected dialecticisms from North Holland and sent them to Leiden, where Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde was preparing a comprehensive dictionary of Dutch. In the nineteenth century, all of Kool’s lemmata were transferred to separate file cards so that the compilers of WNT could use them. The original contents of Kool’s manuscript were reconstructed and prepared for publication by Klaas Heeroma, probably between 1968 and his death in 1972. Heeroma’s typescript serves as the basis for the present digital edition. Brief linguistic comments on the dialect words and expressions which Kool collected have been added by the current author.

1 Inleiding

Veertig jaar geleden, op 21 november 1972, overleed Klaas Heeroma. Sinds 1953 was hij hoogleraar in de Nedersaksische taal- en letterkunde geweest in Groningen. In zijn Leidse proefschrift uit 1935, *Hollandse Dialektstudies*, had hij de taal behandeld van Hollandse bronnen uit de Middeleeuwen, en die vergeleken met Hollandse dialecten uit de twintigste eeuw. De verhouding tussen het Hollands (en andere kustvariëteiten, zoals het Fries, het Zeeuws en het Vlaams) en het meer naar het binnenland gesproken Nederlands, ofwel de kwestie van Ingweoons tegenover Frankisch, bleef decennialang in het centrum van Heeroma’s taalkundige werk staan. In dat verband passen ook zijn voorbereidingen voor de uitgave van een achttiende-eeuwse woordenlijst uit Noord-Holland, het Handschrift Kool. Zijn vroegtijdige dood heeft verhinderd dat Heeroma zelf zijn typescript naar de drukpers kon begeleiden. Zijn tekst is op het *Instituut voor Nederlandse Lexicologie* in Leiden bewaard; ik geef hem hier uit, samen met een inleiding en kort taalkundig commentaar bij de opvallendste vormen uit de verzameling.

Tussen 1773 en 1795 hield de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde te Leiden zich bezig met de voorbereidingen voor een *Nederduytsch Omschrijvend Woordenboek*, en verzamelde contemporaine en oudere bronnen met betrekking tot de regionale woordenschat. Onder andere de Beverwijkse azijnfabrikant en doopsgezinde dominee Agge Roskam Kool (1714 Amsterdam - 1789 Beverwijk)¹ heeft daaraan meegewerkt. Tussen 1777 en 1782 heeft hij in vier afleveringen een verzameling van tenminste 496 woorden naar Leiden gestuurd.

* Bas van der Laan heeft de tekstverwerking van Heeroma’s typescript op zich genomen, en grote delen van de fysieke zoektocht naar archivalia. Michiel de Vaan is verantwoordelijk voor de tekst van dit artikel.

1 Zie verder *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 4: 855f. (www.inghist.nl/retroboeken/nnbw/).

Het geplande woordenboek stierf in de Franse Tijd een zachte vergeteldood (Galama 1965: 19), maar de verzameling Noordhollandse woorden werd door leden van de Maatschappij nog voor 1785 overgeschreven in één handschrift met 62 folia. Zoals Heeroma in zijn voorwoord aangeeft, hebben de afschrijvers zich soms additionele opmerkingen geoorloofd, bijvoorbeeld indien een Noordhollands woord ook in Leiden bekend was. Om die reden, zegt Heeroma, zouden we als auteurs van het handschrift-Kool eigenlijk de Leidse werkgroep moeten beschouwen die tussen 1782 en 1785 de tekst geschreven heeft. De Friese hoogleraar Wassenbergh noemt in 1802 Kools verzameling als een van de voorbeelden voor zijn eigen verzameling Stadsfriese woorden. Willem Bisschop, van 1862 tot 1867 bibliothecaris van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, haalt in een artikel over het dialect van Dordrecht op verschillende plekken de Noordhollandismen uit het handschrift-Kool aan (Bisschop 1862). In 1887 figureert Kools verzamelhandschrift nog in de catalogus van de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde. In 1891 heeft Gerrit Boekenooen het handschrift gezien, hij maakt er gewag van in zijn bronnenlijst voor het *Zaansch Woordenboek* (onder *aârf* citeert hij een passage). Kort nadien hebben medewerkers van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* elke bladzijde van het handschrift in strookjes opgeknipt, waarna de afzonderlijke woorden op fiches werden geplakt die de mededeling 'N.-Holland' meekregen. Dat die fiches daadwerkelijk ingezet zijn als bron voor het *WNT* kunnen we alleen vaststellen bij volstreckte identiteit van een citaat met de tekst die we nu in het Handschrift-Kool vinden: de naam van Kool was immers niet op de fiches overgenomen. Zo staat bij het lemma *aveluinig* in het *Supplement* van het *WNT* vermeld 'In een 18de-eeuwsche dialectopgave voor N.-Holland wordt de bet. omschreven met "niet wel te pas"', een citaat dat rechtstreeks uit ons handschrift komt. Onder *stuipen* wordt *stuipelen* behandeld, waarin het Hs. Kool als 'een opgave uit het laatst der 18de eeuw' wordt aangehaald.

Heeroma heeft de met strookjes beplakte fiches verzameld en de achttiende-eeuwse foliovennelen gereconstrueerd. Zijn typescript, *Hollands uit de 18de eeuw. Het zogenaamde 'Hs. Kool'*, belandde op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Of de fiches zelf nog ergens zijn, is onbekend. Het staat vrijwel vast dat Heeroma ergens tussen 1968 en zijn dood op 21 november 1972 aan de tekst heeft gewerkt. De terminus post quem volgt uit het voorwoord bij zijn uitgave van *Brabants uit de 18e eeuw. De Meierijse woordenlijsten van J. L. Verster* (Heeroma 1968). Die verzameling was in Leiden terechtgekomen om dezelfde reden als Kools woordenlijst. Heeroma bespreekt in zijn voorwoord de tot dan toe verschenen bewerkingen van achttiende-eeuwse verzamelingen met Overijsselse, Veluws-Drentse en Groningse dialectwoorden. Dan stelt hij (1968: 8): 'Het overige 18e-eeuwse dialectmateriaal van de Maatschappij is tot op heden onuitgegeven, maar verdient m.i. zijn uitgave niet minder dan de Overijsselse, Groningse en Veluws-Drentse verzamelingen. (...) Ik stel mij dan ook voor al het tot dusver onuitgegevene in de komende jaren voor de druk gereed te maken en begin nu met de Noordbrabantse verzameling van Jan Louis Verster'. De conclusie is gerechtvaardigd dat de Noordhollandse lijst van Kool behoorde tot het 'overige' materiaal, en we mogen ervan uitgaan dat Heeroma, had hij het Hs. Kool op dat moment al bewerkt, dat wel vermeld zou hebben. Hij zal er dus pas na het werk aan de lijst-

Verster aan zijn begonnen.

Samen met Bas van der Laan, voorheen student aan de Universiteit Leiden, heb ik Heeroma's typescript voor deze uitgave voorbereid, en ben ik op zoek gegaan naar meer informatie over de omstandigheden en Heeroma's eventuele plannen met het handschrift. Op het Nedersaksisch Instituut in Groningen was niets bekend over dit onderwerp (mededeling door em. prof. Hermann Niebaum), in de *Driemaandelijksche Bladen* uit de relevante jaren was niets te vinden, en ook in de drie dozen met archivalia van Heeroma in het *Letterkundig Museum* in Den Haag verwees niets naar het Hs. Kool. Tenslotte hebben we de notulen van de *Dialectencommissie* van de KNAW tussen 1965 en 1975 geraadpleegd, waarvan Heeroma tot zijn dood in 1972 voorzitter was, alsmede de notulen van de *Commissie voor Taal- en Letterkunde* van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, waarvan Heeroma tussen 1968 en zijn dood de meeste vergaderingen bijwoonde. Maar geen van de bewaarde stukken vermeldt eventuele plannen tot uitgave van het Hs. Kool.

2 Toelichting bij de uitgave

Heeroma's tekst is als digitaal bestand te raadplegen via de website van TNTL http://www.tntl.nl/addenda/TNTL20132_Heeroma-2.pdf. Wij hebben de volgende wijzigingen en aanvullingen uitgevoerd:

- In Heeroma's inleiding staan voor sommige regels blokjes. Die hebben wij geïnterpreteerd als aanwijzing dat daar een nieuwe alinea begint.
- In Heeroma's uitgave van de woordenlijst staan de gereconstrueerde folio-nummers tussen haakjes in de linker marge. Wij plaatsen ze voorafgaand aan het lemma dat in het origineel rechts ervan staat.
- Heeroma heeft de afzonderlijke dialectwoorden gekenmerkt door spatiëring, dat is hier door vetdruk vervangen.
- Onderstreping door Heeroma is in de inleiding vervangen door cursivering, in de lijst zelf (waar het zeer sporadisch voorkomt) onveranderd gelaten.
- We hebben enkele toelichtende voetnoten toegevoegd.

3 Commentaar

Een van de redenen voor het onuitgegeven uitblijven van Heeroma's editie van het Hs. Kool kan zijn voornemen geweest zijn om er ook taalkundig commentaar bij te geven. Als kenner van het Hollands in zijn verhouding tot het Fries was hij daar bij uitstek toe in staat. Aangezien mijn prioriteit nu ligt bij het bezorgen van Heeroma's tekst, beperk ik me in de toelichting hieronder tot de duidelijkste gevallen van (A) bekende Hollandismen en (B) bekende Noordhollandismen. Onder (C) volgen enkele woorden die ik niet, of niet precies in deze vorm, in andere lexica heb aangetroffen. De verzameling biedt voor de Nederlandse lexicografie een paar vroegste attestaties van woorden en is relevant voor de discussie omtrent de Frisismen in Noord-Holland. Voor samenvattende studies naar het Hollandse en vooral het Noordhollandse taaleigen zie o.a. Berns/Steusel 2004,

Van Bree 1997, Van Bree 2012, Van Bree/Versloot 2008, Bremmer 2008, van Ginneken 1954, Heeroma 1935, Karsten 1931, Pannekeet 1984, 1995, Versloot 2003, Versloot 2012. De cursief gedrukte klanken en woorden in de nu volgende opsomming verwijzen – tenzij expliciet andere variëteiten worden aangehaald – naar de vindplaatsen in het Hs. Kool.

A. Bekende Hollandismen

Klankleer:²

u voor korte *o*:

butter 'boter'.

eu voor gerekte *o*:

deur 'door', *keumen* 'komen', *zij keumt*, *keunen* 'konnen', *keuning* 'koning', *meugen* 'mogen'.

e voor korte *u*:

lifter 'linkerhand'. *Lifter* was de Hollandse vorm voor *luchter* 'linker'. Het ontronde *lifter* komt alleen voor in Noordhollandse bronnen uit de vijftiende tot zeventiende eeuw.

ee voor Standaard Nederlands (SN) *aa*:

alwerig 'aalwaardig', *beer* '(lijk)baar', *beren* 'luid roepen', *eel* 'aal', *eerd* 'aarde', *geeren* 'garen', *heer* 'haar', *kees* 'kaas', *leeg* 'laag', *leet* 'laat' (ww. en bnw.), *meel* 'maal', *nevent* 'goedenavond', *reep* 'raap, biet', *scheer* 'schaar'. Kool wijst zelf op het verschil tussen *ee* en *aa* in woorden die in het SN homoniem zijn, bijv. *scheer* 'een knipwerktuig', *schaar* 'eene menigte'.

ie uit Germaans **ai* voor nasalen:

bien 'been', *ien* 'een', *gien* 'geen', *imesdagen* 'te dezer dagen' = *ienmaals*-, *ivering* 'eenvorme', *lienen* 'lenen', *stien* 'steen'.

ft voor SN *cht*:

after 'achter', *efter* 'vervolgens', *kluft* 'oprit, mestvaalt', *lifter* 'links'.

ngd voor SN *nd*:

brangden 'branden', *dongderde* 'donderde', *hongtje* 'hondje'.

Vormleer:

stouw 'douw, gij'

Met andere woorden: bewaring van het voornaamwoord *du*, *dou* 'jij' in onbeklemtoonde positie. Vergelijk nog voor Noord-Holland in de zeventiende eeuw: *waerom hebt stouse hier gebracht* (Boekennoogen/Woudt 2004). Dat citaat toont aan dat Kools verklaring voor de *s*- van *stouw*, als zou die het partikel *es* 'eens' voortzetten, niet opgaat. De *s*- is een overblijfsel van de werkwoordsuitgang *-st*, die in de achttiende eeuw bijvoorbeeld nog op Marken in gebruik was. Zie over de Noordhollandse relicten van *du*, *dou* en *doe* verder Verdenius 1942a.

Verleden deelwoord zonder *ge*-

eten 'gegeten', *dronken*, *slapen*, *slegen* 'geslagen'; in Alkmaar *edronken*, *eslapen*,

² Overzichten van de bijzonderheden van het Hollandse klanksysteem in Heeroma 1935: 72-96, Van Ginneken 1954: 282-348, Pannekeet 1995: 55-167, Berns/Steusel 2004: 24-37, Van Bree 2004: 47-73.

eweest, eslegen. Vgl. ook *zelschip* ‘gezelschap’. De kaart voor het prefix van het verleden deelwoord in *TNZN* II.9 toont een voorvoegsel *e-* in de Zaanstreek en Waterland, en geen voorvoegsel ten noorden daarvan. Zie ook Heeroma 1935: 96, Hol 1941, Verdenius 1942b.

Het achtervoegsel *-eles, -elis* ‘-sel’

En wel in *dekkelis, pluskeles, stijvelis, stremmelis*. Het suffix is door metathese van *-sl-* tot *-ls-* ontstaan. In het Middelnederlands is de gemetathiseerde vorm kenmerkend voor het Zuid- en Noordhollands, maar wordt sporadisch ook in andere dialecten aangetroffen, bijv. in het Ripuarisch. Details bij de Vaan 2012a.

Woordenschat:

aref ‘anderhalf’, *van areve* ‘opnieuw’

Samentrekking van *aarhalf* (zo bijv. bij Bredero). De vorm *aref* is al geattesteerd in *De eerste Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman* (1595–1597). *SN* *ander* is als *aer* vanaf de vijftiende eeuw bekend uit het Hollands.

aterling ‘onecht kind’

Komt voor als *aeterling* bij Junius in zijn woordenboek uit 1567, dat veel Noordhollands materiaal bevat. Kiliaan noemt in 1599 *aeterlinck* ook Hollands. Afleiding bij een Hollandse vorm **āter* ‘etter’, die uit het Fries substraat in Holland ontleend moet zijn (de Vaan 2011: 309f.). Zie verder Berns 1981.

aveluinig ‘niet wel te pas’

Gebruikelijke betekenissen zijn ‘knorrig’ en ‘haveloos’. Een samenstelling van *ave-* ‘af’ (vgl. *ave-rechts*) en het znw. Mnl. *luyne*, Hd. *Laune*. In Nieuwnederlands *luim*, *luimig* werd de *n* door een *m* vervangen onder invloed van *luimen* ‘loeren’ (zo *EWN*).

beuren ‘voegen, gelegen komen’

In *Kan het u beuren* ‘Hebt gy tyd’. Vergelijk bij Vondel *indien ’t u beuren magh* ‘als het u gelegen komt’.

fnasel ‘rafel’

Mnl. *fnasen* ‘rafels, vezels’ komt voor in een Hollands handschrift uit het begin van de vijftiende eeuw, algemener is *fnazel* in de Hollandse literaire taal in de zeventiende en achttiende eeuw.

glop ‘ruimte tussen twee huizen, steeg’

Glop is vooral Noordhollands, en zou dus een Fries substraatwoord kunnen zijn, zie Fries *gloppe* met dezelfde betekenis (van Bree 2012). Maar aangezien *gluipen* algemeen voorkomt en de afleidingsbasis van *glop* moet zijn, zou *glop* ook binnen het Hollands zelf gevormd kunnen zijn.

koonen ‘wangen’

Koon is in de twintigste eeuw in zijn verspreiding beperkt tot Zuid-Holland/Zeeland en een deel van Vlaanderen, maar moet oorspronkelijk een groter verspreidingsgebied hebben gehad, waaruit het door *wang* en *kaak* is verdrongen. Zie de Vaan 2012b.

meukel ‘zacht’

Een Hollandse afleiding van *meuk* ‘zacht; vriendelijk’, die o.a. genoemd wordt in Boekennoogen/Woudt 2004 en Pannekeet 1984. Het *WNT* meldt nog uit Vlaardingen *zich meukel houden* ‘zich leuk houden’.

reemelen 'ijlen, bazelen'

Kiliaan (1599) noemt *remelen* Hollands, volgens het *WNT* is het nog in Noord-Holland en op Flakkee aangetroffen, maar ook in verschillende Laagduitse dialecten.

B. Bekende Noordhollandismen

amery 'een zeer korten tijd'

Uit *Ave Maria*. Volgens het *WNT* als volkswoord vanaf de zeventiende eeuw alleen in het Noordhollands bewaard. Nu nog in het Westfries als *ameroi* bekend (Pannekeet 1984).

bely 'last, hinder'

Volgens het *WNT* 'in Noord-Holland in gebruik', al voegden de Leidse redacteurs van het Hs. Kool toe 'ook te Leyden'. Bij Boekenoogen/Woudt 2004 *belijid*, bij Pannekeet 1984 *beloid*.

beveraas 'winterdrank'

Een Frans leenwoord (Oudfrans *bevrag*, Engels *beverage*), dat in de zeventiende eeuw als term voor 'kunstmatige drank', 'mengsel van dranken' vooral in scheepvaartsteksten voorkomt. In Noord-Holland is het bewaard gebleven als 'winterdrank bestaande uit bier en wijn, met suiker, kaneel en andere kruiden' (Boekenoogen/Woudt 2004), waarvoor het Hs. Kool de oudste attestatie geeft.

biekeren 'aangespoeld riet dat gedroogd is verbranden'

Zo ook Boekenoogen/Woudt 2004: *biekeren* is 'riet en ruigte branden', maar Boekenoogen schreef in 1897 al 'thans onbekend'. Het dichtstbij in vorm en betekenis komt *bikke* 'uitspruitsel verwijderen' in Pannekeet 1984. Dit zou hetzelfde kunnen zijn als SN (*af-, uit-*)*bikken* 'slaan, hakken': de functie van het *biekeren* is immers, volgens het Hs. Kool, het vrijmaken van dijken en dammen.

dai- of *deisemhouten* 'twee houten in een schoorsteen'

De vorm *deise* is in moderne dialecten alleen uit het Noordhollands en het Fries bekend. In het Hoogduits kwamen komt *Deise*, *Deissen* nog her en der voor (Grimm, *Deutsches Wörterbuch*). De vorm met *m*-suffix is alleen uit Noord-Holland bekend: 1617 *deysemen* (Enkhuizen), en de vorm *deisemhouten* in het Hs. Kool.

dogt 'doet'

Een Noord-Hollandse vorm voor 'hij doet' met velare fricatief kent verder alleen Karsten (1931: 100), namelijk *doegt* 'alleen bij ouderwetse mensen'. In de huidige Nederlandse dialecten is zo'n vorm momenteel onbekend (data: *MAND*), maar het Modern Fries zegt *docht*. Naar aanleiding daarvan zou Kool's *dogt* als een Fries relict in Noord-Holland opgevat kunnen worden, maar Versloot (2003: 26-27) verwerpt die veronderstelling om twee redenen. Ten eerste komt nog in het Middelnederlands de *ch* voor in *doecht* 'doet het' en in de imperatief *doch* 'doe!' in teksten uit verschillende streken (het *Luiks Diatessaron*, West-Limburgs; de *Roman van Lancelot*, Vlaams; de *Delftse Bijbel*). De *-ch* is daar analogisch ingevoerd naar de ook eenlettergrepige werkwoorden *slaan* en *zien*, die een etymologische *-ch-* bevatten. In moderne dialecten overleeft de *ch* bijvoorbeeld in Limburgs *dooch!* Het kan dus zijn dat Noord-Hollands *dogt* en *doegt* relictvormen zijn die in alle andere Nederlandse dialecten verloren gingen. Ten tweede is *docht* in het Fries zelf pas vanaf 1602 geattesteerd, de oudere

vorm van de derde persoon enkelvoud was *dēt* of *dweit*. Het opkomen van de analogische vorm met *ch* is dan veel te laat om in het Friese substraat van Noord-Holland (voor 1300) bestaan te hebben (Versloot, per e-mail, 26/6/2012).
de uitspraak van *ei*

Het handschrift zegt: ‘in *meid* enz. wordt te Hoorn uitgesproken als *ai*, *maid*, by de boeren rondom Hoorn als de Grieksche *ij mijt*, te Barsingerhorn en daaromtrent als de oneigen Grieksche tweeklank *a*, zoo dat men naauwlyks iets van de *i* hoort’.

fit ‘fut’

De vermelding in het Hs. Kool is ouder dan die van *fut* in het *WNT*, die uit 1813 stamt. Pannekeet 1984 noemt *de fit er van weg bewwe* ‘er de slag van te pakken hebben’ voor West-Friesland. De etymologie van *fut* is onzeker, zie *EWN*.

gland ‘helder’

Pannekeet 1984 kent *gland* als znw. ‘gloed’ en als bnw. ‘glimmend, stralend’. Boekenoogen/Woudt 2004 vermelden alleen ‘gloed, gloeiend zaagsel’. *Gland* in het Hs. Kool is de oudste attestatie die ik heb gevonden. Het is duidelijk een ontlending aan het Fries, vgl. MoWF *glandich* ‘gloeiend’, Oudfries *gliānde*, *glānde* ‘gloeiend’.

heinen ‘een gracht, sloot, waterkom uit- of verbreden’

Het werkwoord *heinen* is niet specifiek Noord-Hollands, maar in de betekenis ‘wal afsteken’, ‘sloot ophalen’ is het alleen daar bekend. Uiteraard is die betekenis ontstaan door de specialisatie van *heining* tot ‘scheidingssloot’. Zie Boekenoogen/Woudt 2004: 172 voor meer citaten uit het Vroegnieuwlands.

ivering ‘een stoep hebbende twee hoofden’

Hetzelfde woord is door Kool onder het lemma *stoep* als *ievering* gespeld. Daar zegt hij: “omdat dezelve alle op een vaste maat moeten gemaakt worden, heten zij in oude papieren *een vormen*, dat verbasterd is in *ieveringen* onder Hoorn, ook onder Westwoud”. Aangezien *een* in het Noord-Hollands *ien* werd, is een samentrekking van *eenvorm* tot *ienvorm* tot **ievern* geheel begrijpelijk; het achtervoegsel *-ing* is er dan later aan toegevoegd. Boekenoogen/Woudt 2004, s.v. *stoep*, hebben gezien dat in de zestiende-eeuwse keurboeken van Hoorn en Westwoud inderdaad *informen* en *yefformen* genoemd worden; zie MNW s.v. *eenvorme*. Pannekeet 1984 kent uit West-Friesland alleen *ieveling* en *eveling*, vormen waarin *-ring* door het frequente achtervoegsel *-ling* is vervangen.

jaar, samentrekking voor *jadder*, ‘uier van een koe’

Het woord *jadder* komt in Noord-Hollandse bronnen uit de zeventiende en achttiende eeuw sporadisch voor, bijv. bij Vondel. Gebruikelijker is tot op heden *jaar*. Beide vormen zetten het Oudfriesse woord **jāder* voort, dat ontleend werd uit het Friese substraat in Noord-Holland. Verkorting van de lange klinker voor *dr* leverde *jadder* op, zoals bijvoorbeeld ook in *ladder* (over de verkorting van *aa* voor dubbele medeklinker in het Hollands, zie ook de Vaan 2011: 309-312). Waar dat niet gebeurde ontwikkelde *jader* zich met regelmatige *d*-syncope tot *jaar*.

jaden ‘de koeien voeren’

Boekenoogen/Woudt 2004 vermoeden dat *jaden* Noord-Hollands is voor *gaden* ‘zorgen voor, voeren’, met *g > j* als in het Fries. In het Fries is het woord echter onbekend.

kluft 'oprit aan de kant van een dijk'

Noord-Hollandse specialisatie van het algemenere *kluft* (in dialecten waar *ft* bewaard werd) 'stuk, afdeling; stapel'; zie *WNT* s.v. *kluft*.

kuin 'fier op het hoofd staande' (van een hoedje)

Dit adjectief was volgens het *WNT* in de zeventiende eeuw nog algemeen-Noord-Hollands, en komt literair voor als 'fier' en 'onvast'. Weijnen 2003 verbindt het met Eemlands *kung* 'stil, rustig, niet diep in de grond', en beschouwt *kuin* als ontlending uit Fries *kein* 'mooi, fier, zuiver' (< Proto-Germaans **kōni*-, vgl. Duits *kühn* 'dapper', E. *keen* 'scherp'). De vraag is dan natuurlijk, waarom het Hollands een Friese *ei* als *ui* zou ontlenen. Boekenooen betwijfelt dan ook de ontlendingstheorie, en verklaart *kuin* als bijvorm van Ned. *koen*. Een tweede geval van Noord-Hollands *ui* voor Nl. *oe* is echter niet te vinden.

lij 'luw', 'luwte'

De oudste vorm in het Nederlands is *lie* 'van de wind afgekeerde zijde van een schip' (1555-1557, zie *EWN*), waaruit in het Kustnederlands blijkbaar *lij* is ontstaan.

Daarnaast bestaat het nauw verwante *luw*, in het Noord-Hollands ook *louw*.

lijsten 'jonge schapen die nog niet geoond hebben, en ouder dan lammeren zijn'

Lijs of *lijst* is algemeen Noord-Hollands (bijv. Pannekeet 1984 *loist*). Het ligt voor de hand *lijs(t)* te verbinden met algemener Vroegnieuwlands *lij(n)se* 'suf, sloom persoon' en het adjectief *lijzig*.

noop 'doodziek'

Slechts bekend uit het Noord-Hollands. Naast deze vorm in het Hs. Kool vermelden Boekenooen/Woudt 2004 nog *noop* 'gebrekkig' uit het zeventiende eeuw, en *noopte*, *noophedyd* 'gebrek'.

plusken 'meel beslaan'

De gebruikelijke vorm is *plussen*, terwijl de vorm met *k*-suffix in 1897 al verouderd was (Boekenooen/Woudt 2004). Het suffix *-ke* is in het MoWF erg productief, mogelijk is *plusken* daarop gebaseerd.

roor 'spijkast'

Wordt gebruikt bij het lemma *aref*: *als de zon op 't roor is*, waarbij *roor* met *etensspyn* 'etensspinde' vertaald wordt. *WNT* vindt *roor* bij Bredero (*Maar hy ginck an 't roor, en sneet een stick*), en verklaart de vorm uit metanalyse van 't *troor* 'het tresoor', dat als lemma in onze woordenlijst voorkomt. *Troor* en *troer* zijn ook in andere Noord-Hollandse dialecten en in het Schevenings te vinden.

schat 'schaduw'

De *schad* is een regelmatige Noord-Hollandse variant van wat in Zuid-Nederlandse dialecten *schade*, *schaa* of *schaai* heet, uit Middelnederlands *schade*. Er is waarschijnlijk geen direct verband met Fries *skaat*.

smuiger 'vuurplaats, haardstede'

Typisch Noord-Hollands woord, te vergelijken met *smoeger* te Hindeloopen en *smoegen* 'roken (van turf)' in het Gronings. Het laatstgenoemde werkwoord – en dus ook NH *smuiger* – is waarschijnlijk ontleend aan het Fries, MoWF *smûge* 'moeilijk ademen, tochten, walmen'. In het Nederlands is de variant met *k* gebruikelijk, Mnl. *smuken*, *smuycken* 'roken, smeulen', Westvlaams *smuiken*.

steuren 'eten gereed maken'

Alleen uit het Noord-Hollands bekend. Identiek met Ned. *storen*, Eng. *to stir*, Oudsaksisch *farsturian* 'porren, aansporen', hier in de betekenis 'eten roeren' >

‘koken’ (zie *WNT* s.v. *storen I*, Weijnen 2003). Vergelijk bij Kiliaan (1599) het in betekenis, maar niet precies in vorm (want met Gm. **au*), gelijke *stooren* ‘in een modder of een poel roeren’.

tille ‘bruggetje’

Een Hollands woord waarvan de initiële *t-* zijn oorsprong als leenwoord uit het Friese substraat verraadt, vergelijk MoWF *telle* ‘dorsvloer’. De klankwettige Nederlandse verwant is *deel*, Mnl. *dele* ‘vloer, dorsvloer’, met *d-* uit Germaans **th-*. In het Hollands is de betekenis ‘bruggetje’ typisch voor Noord-Holland (maar komt volgens van Bree 2012 ook in Zuid-Holland voor), terwijl *tille* ‘zoldering’ in Zuid-Holland en Utrecht voorkomt; zie *TNZN* kaart 7.5 ‘zoldering koestal’.

tjat ‘vrolijk en vlug’

Tjad is de vorm die in de woordenboeken wordt gegeven. Heeroma (1948: 12) neemt aan dat het een oud Ingweoons woord is, met de Friese ontwikkeling van Germaans **eu* tot de combinatie *ja*, die alleen in Noord-Holland bewaard bleef; vgl. Oud-Fries *thiāde* ‘volk’ < **theudō*. In het literaire zeventiende-eeuws is de vorm *tjats* gebruikelijker.

C. Niet elders aangetroffen:

alebändig ‘aalwaardig’

In de verklaring van *alwerig* ‘aalwaardig’ gebruikt Kool *alebändig*. Het is een variant op het sporadisch voorkomende *alibanderig* ‘dartel, uitgelaten’, *alibanderij* ‘dartelheid’ (Overijssel, Gelderland, zie *WNT*).

begrieden ‘begroeien met gras’

Griedlant is uit de Westfriesche stadsrechten bekend. Boekenooogen/Woudt 2004 en Pannekeet 1984 noemen *begriete* ‘land weer met gras bezaaien’ en *gried* ‘bovenkorst van grasland’. *Begrieden* in het Hs. Kool bewaart dus nog de *d* in het werkwoord, die later onder invloed van de slot-*t* in het znw. door *t* werd vervangen. Het woord is overgenomen uit Oud-Fries *grēde* ‘grasland’.

ginnen ‘iemand onzacht aandoen’

Dit lijkt een variant van *ontginnen* in de Mnl. betekenis ‘opsnijden, aansnijden, de tanden in iets zetten, een wond toebrengen, enz.’ Daarbij past wat de achttiende-eeuwse redactie heeft toegevoegd aan het lemma *ontginnen* ‘onbebouwd land voor het eerst ploegen’: “*ontginnen* zegt men te Leyden voor ’t eerst een stuk vleesch of brood opsnyden.”

krooier ‘liefhebber van de sexe, doch in stilte’

Zal wel *kruier* zijn, met de *oo* van het deelwoord *gekrooien* bij *kruien*. Het woord *kruier* (*kroier*) noemen Boekenooogen/Woudt 2004 in de betekenis ‘manspersoon, hoe-heet-hij-ook-alweer’, een *hanskruier* is een ‘dagloner’. Denkbaar is dat in *krooier* nog de oude betekenis van Mnl. *cruden*, Vnnl. *kruien* ‘duwen, stoten’ doorschijnt, en wel als seksuele metafoor. Vergelijk met de letterlijke betekenis: *Hy heeft synen spriet in myn lijf ghecroden, dat het roode bloet liep uyt myn vel* ‘Hij heeft zijn lans in mijn lijf gestoten, dat het rode bloed uit mijn vel liep’ (Houwart, *Den Generalen Loop der werelt*, 1590).

meet ‘krank’

De verklaring voor deze hapax is onzeker. Qua vorm past bij *meet* Mnl. *gemeet* ‘vrolijk, levenslustig’, uit Germaans **ga-maida-* (Heidermanns 1993: 394). De

oorspronkelijke betekenis van het Gm. adjectief was ‘gewond, beschadigd’, zoals nog in Gotisch *gamaīps*, en vandaaruit ‘gestoord, gek’, zoals in Oudengels *gemād*, Oudsaksisch *gimēd* en Oudhoogduits *gimeit* ‘dom, dwaas’. De betekenis ‘krank’ van *meet* zou daar goed bij passen. In het Middelnederlands, echter – net als in het Middelhoogduits –, betekent *gemeet*, *gemeit* uitsluitend ‘blij, vrolijk’ en ‘tevreden’. Als Noord-Hollands *meet* van **gamaida-* komt, kan dat twee dingen betekenen: (1) *meet* bewaart de oudere, negatieve betekenis die in de overige Nederlandse vormen in een positieve is veranderd. Gezien het wegvallen van het voorvoegsel *ge-* (zie boven), wat al vroeg kan zijn gebeurd, is een semantisch gescheiden ontwikkeling van Nl. *gemeet* en Noord-Hollands *meet* goed denkbaar; (2) *meet* komt rechtstreeks voort uit Mnl. *gemeet* ‘tevreden’ en heeft een betekenisverzwakking ondergaan tot ‘zwak’. Een vergelijkbare afzwakking zien we in *braaf*, dat in het Nederlands van ‘dapper’ via ‘deugdzaam’ tot ‘goedgelovig, mak’ is gegaan (zie EWN).³

ontdiest ‘veel, overvloedig’

Is waarschijnlijk *on-dief(t)-st*, overtreffende trap van *ondieft* ‘onbehoorlijk, bijster’ dat vooral in de oudere kluchten voorkomt. Van Kalken (1859) noemt een vorm *afgedieft* voor het Noord-Hollands. De slot-*t* is secundair, vandaar dat voor de superlatief eventueel ook van *on-dief-st* uitgegaan kan worden. De vereenvoudiging van (-*fst* >) -*fst* tot -*st* zoals hier in het Hs. Kool komt vaker voor, bijv. in *herst*, *eerst* voor *herfst* (MNW). De *ie* in *ondieft* wijst op ontlening uit een Oudfriesse vorm met *ē*, tegenover Mnl. *ongedoeve* ‘ruw, wild’.

Bibliografie

- Berns 1981 – Jan Berns, ‘Commentaar bij kaart 115 “etter”’. In: *TNZN. Bd. 1: Commentaar vanaf 111*. Leiden: Brill, 1981, p. 115/1-7.
- Berns & Steusel 2004 – Jan Berns & Sanne Steusel, *Noord-Hollands (Taal in stad en land, nr. 19)*. Den Haag: Sdu, 1981.
- Bisschop 1862 – Willem Bisschop, ‘Het Dordsche taaleigen’. In: *De Taalgids* 4 (1862), p. 27-47.
- Boekenoogen & Woudt 2004 – Gerrit Boekenoogen & Klaas Woudt, *De Zaanse volkstaal. Bijdrage tot de kennis van de woordenschat in Noord-Holland door Dr. G.J. Boekenoogen. Derde druk, geheel herzien, aangevuld en bewerkt door Klaas Woudt*. Wormer: Uitgeverij Noord-Holland, 2004.
- Van Bree 1997 – Cor van Bree, *Een oud onderwerp opnieuw bekeken: Het Ingweoons*. Afscheidsrede Leiden. Leiden, 1997.
- Van Bree 1997 – Cor van Bree, *Zuid-Hollands (Taal in stad en land, nr. 20)*. Den Haag: Sdu, 2004.
- Van Bree 2004 – Cor van Bree, *Zuid-Hollands (Taal in stad en land, nr. 20)*. Den Haag: Sdu, 2004.
- Van Bree 2012 – Cor van Bree, ‘Fries substraat in Noord-Holland? Oftewel: Noord-Hollandse frissismen op de methodologische pijnbank’. In: R.H. Bremmer Jr & M. de Vaan (red.), *Spoaren fan it Frysk en de Friezen in Noard-Hollân – Sporen van het Fries en de Friezen in Noord-Holland (It Beaken 74)*, 2012, p. 173-205.
- van Bree, Cor & Arjen Versloot, m.m.v. Rolf H. Bremmer Jr. 2008. *Oorsprongen van het Stadsfries*.

3 Een derde, theoretische mogelijkheid zou zijn ontlening aan Oud-Fries **mēd* ‘moe’, de te verwachten reflex van Westgermaans **mōdja-* (Ned. *moe*, Hd. *müde*). Mijn student Peter Alexander Kerkhof wijst me daarop. Het MoWF kent *mēd* ‘mat, moe’, een vorm die echter niet op Oudfries **mēd* kan teruggaan omdat we dan **mied* zouden verwachten (Faltings 2010 s.v. **mōdja-*). Faltings vermoedt dat *mēd* en ook *ôfmēdzje* ‘afmatten’ (bekend vanaf de 17^e eeuw) neologismen zijn op basis van het Nederlands. Het Helgolandse *meed* ‘moe’ kan uit het Laagduits ontleend zijn. Er is daarom onvoldoende bewijs voor het bestaan van een Oudfries **mēd(e)*; zelfs al zou het bestaan hebben, zou *mied* ook in Noord-Holland de te verwachten voortzetting zijn geweest.

- Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Bremmer Jr, Rolf H. 2008. North-Sea Germanic at the crossroads: The emergence of Frisian and Hollandish. *North-Western European Language Evolution* 54/55, 279-308.
- Daan, Jo. 1950. *Wieringer land en leven in de taal*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- EWN = Marlies Philippa, Frans Debrabandere, Arend Quak e.a. (2003-2009): *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Vier delen. Amsterdam University Press.
- Faltings, Volkert. 2010. *Etymologisches Wörterbuch der friesischen Adjektiva*. Berlin/New York: de Gruyter.
- Galama, E.G.A. 1965. *Everwinus Wassenbergh en de Friese lexicografie*. Oratie. Leiden: Universitaire Pers.
- van Ginneken, Jac. 1954. *Drie Waterlandse dialecten*. Twee delen. I: *Grammatica, phonologie, klankleer*. II: *De structuur van de woordenschat*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Heeroma, Klaas. 1935. *Hollandse dialektstudies*. Groningen/Batavia: Wolters.
- Heeroma, Klaas. 1948. De Gm. *eu* in het Nederlands (II). *TNTL* 65, 7-17.
- Heeroma, Klaas. 1968. *Brabants uit de 18de eeuw. De Meierijse woordenlijsten van J. L. Verster*. Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgevers. (= *Bijdragen en mededelingen der Dialectencommissie van de KNAW te Amsterdam*, nr. 34).
- Heidermanns, Frank. 1993. *Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive*. Berlin/New York: de Gruyter.
- Hol, A.R. 1941. Het prefix in het verleden deelwoord. *TNTL* 60, 249-293.
- van Kalken, Daniël. 1859. Bijdrage tot de kennis der Noordhollandse volkstaal. (2 delen). *De Taalgids* 1, 102-115, 282-307.
- van Kalken, Daniël. 1860. Nalezing op de bijdrage tot de kennis der Noordhollandse volkstaal. *De Taalgids* 2, 100-124.
- Karsten, Gerrit. *Het dialect van Drechteland I*. Purmerend: Muusses.
- MAND = *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Database geraadpleegd via www.meertens.knaw.nl/mand/database/ (2012 passim).
- MNW = E. Verwijs, J. Verdam et al. 1885-1952. *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Pannekeet, Jan. 1984. *Westfries Woordenboek*. Wormerveer: Uitgeverij Noord-Holland.
- Pannekeet, Jan. 1995. *Het Westfries. Inventarisatie van dialectkenmerken*. Wormerveer: Uitgeverij Noord-Holland.
- TNZN = G.G. Klooke et al. (uitg.). 1939-1972. *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*. Leiden: Brill.
- de Vaan, Michiel. 2011. West-Germanic **ai* in Frisian. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 67, 301-314.
- de Vaan, Michiel. 2012a. The metathesis of suffixal *-sl-* to *-ls-* in West Germanic. *North-Western European Language Evolution* 64/65, 91-103.
- de Vaan, Michiel. 2012b. Dutch koon and Proto-Germanic 'jaw, cheek'. *North-Western European Language Evolution*, 64/65, 105-115.
- Verdenius, A.A. 1942a. De laatste sporen van *du* in Noord-Holland. *De Nieuwe Taalgids* 36, 223-227.
- Verdenius, A.A. 1942b. Het prefix in het verleden deelwoord. Aanvullingen en Opmerkingen bij het artikel van Mej. Dr. A.R. Hol in Ts. LX, blz. 249 vlg. *TNTL* 61, 161-169.
- Versloot, Arjen. 2003. Fries in Holland in de 17^e eeuw. *Taal en Tongval* 55, 1-40.
- Versloot, Arjen. 2012. Westgermaans in het Noord-Hollands: een Ingweoonse mythe? In: R.H. Bremmer Jr & M. de Vaan (red.), *Spoaren fan it Frysk en de Friezen in Noard-Hollân / Sporen van het Fries en de Friezen in Noord-Holland* (= *It Beaken* 74), 101-121.
- Wassenbergh, Everwinus. 1802-1806. *Taalkundige Bijdragen tot den Frieschen Tongval*. Twee delen. Leeuwarden: van der Sluis (deel 1, 1802), Franeker: Romar (deel 2, 1806).
- Weijnen, Antoon. 2003. *Etymologisch dialectwoordenboek*. Den Haag: Sdu.
- WNT = M. de Vries, L.A. te Winkel et al. (uitg.). 1863-2001. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage: Nijhoff / Sdu.

Adres van de auteur:

Universiteit Leiden CUCL, Postbus 9515 2300 RA Leiden
 m.a.c.de.vaan@hum.leidenuniv.nl